

Tasi Réka

Retorika, lélekelmélet és Suárez a 17. századi Magyarországon

(Vizsgálódások egy irodalomtörténeti jelenség lehetséges filozófiatörténeti kontextusa körül)

Az amerikai irodalomtörténész, Debora K. Shuger 1988-as könyvének, a *Sacred Rhetoric*nak jelentős irodalomtörténeti kontribúciója előtt a reneszánsz és kora újkori retorikatörténeti diskurzust alapvetően olyan, a stílus leírásához használt dichotómiák határozták meg, mint retorika és filozófia, res és verba, vagy ciceronianizmus és atticizmus.¹

Shuger a kontinentális retorikai praeceptumirodalomra támaszkodva a fenti dichotóm megközelítésekből kilépve ismerte fel és írta le az ún. keresztény nagy stílus (stylus grande) jellegét és jelentőségét a reneszánsz és kora újkori, elsősorban egyházi retorikai elméletben. A stylus grande, Shuger tézise szerint, nem egyszerűen figyelmet érdemlő, hanem a 16–17. század egyik egyik leginkább messzeható és innovatív retorikai fejleménye. Legfontosabb jellemzője a szenvedélyesség, elsődleges célja az indulati hatáskeltés. Eredete az antik stylus grande, de a kézikönyvek terminológiai szempontból elsősorban a hellenisztikus retorikához kapcsolódnak (Hermogenész, Longinusz munkáihoz), illetve a klasszikus tradíciót keresztény antropológiához adaptálják, a keresztény teológia és lélektan bizonyos elveire építve azt.

A stylus grande elsősorban tehát szenvedélyes, affektusokkal dolgozó beszéd, a szenvedélyek felkeltésének módját pedig alapvetően két retorikai tényező jelenti: egyfelől az élénk nyelvi megjelenítés és a kiváló beszéd tárgy egysége, másfelől az expresszivitás. Az elsőt a retorikai amplificatio, hypotyposis és enargeia elméletei, a másodikat a közönség- és a tárgykezelés bizonyos alakzatai biztosítják.

Az indulatkeltés mindkét módja Quintilianus óta meghatározó része a retorikai elméletnek.² Az amplificatio, a hypotyposis és az enargeia a tárgynak olyan élénk megjelenítését célozzák, melynek eredményeképpen a befogadó úgy érzi, mintha maga is jelen lenne az eseményekben. Az élénk megjelenítésben, Quintilianus szerint,

¹ Debora K. Shuger: *Sacred Rhetoric. The Christian Grand Style in the English Renaissance*. Princeton, Princeton University Press, 1988, 3.

² Richard A. Katula: Quintilian on the Art of Emotional Appeal. *Rhetoric Review*. 2001. 33. évf. 1. 5–15.

a szónok phantasiája játszik alapvető szerepet első lépésben, a befogadás során pedig a hallgatóé is, amikor is az alkalmazott retorikai eljárástól függően szükséges esetlegesen a hiányzó részeket is kiegészítenie. Az expresszivitás retorikai kivitelezése pedig azon a meggyőződésen alapul, hogy indulatot kiváltani a hallgatóból leginkább úgy lehet, ha a szónok önmagában produkálja a felkelteni kívánt indulatot, és amelyet így a beszédben átvisz a hallgatóira. Az indulat önmagában történő felkeltéséhez pedig megint csak a phantasia jelent számára segítséget: fel kell idéznie önmagában, belső érzékeiben egy olyan eseményt vagy jelenetet, amely a megfelelő indulat felkeltését szolgálja, ill. teszi lehetővé. Az indulatkeltés mindkét módja tehát az antik retorikai hagyományban kidolgoztatik, és mindkettő elsősorban az imaginációval való kapcsolatában definiáltatik.³

A *stylus grande* kora újkori homiletikai karrierjében Shuger egy, a vallásos megismerésben is jelentkező, de eredetét tekintve antik episztemológiai problémát lát meghatározónak: *magnitudo* és *praesentia* összeegyeztethetőségének problémáját, amire mint részben retorikai problémára ad választ a *stylus grande*-ben meghatározó, és az affektusretorikákban részletesen kidolgozott, a szenvedélyességet szolgáló vizuális élénkség gazdag elmélete.⁴ Ugyanakkor a retorikai „*praesentia*” elmélete kapcsán a megismerés arisztotelészi elméletének, a 17. században is gyakorlatilag változatlanul érvényben lévő lélekelméletnek a szerepét is hangsúlyozza: miszerint a vizuális élénkség retorikai elméletének ösztönzője lehetett a képeknek és a képzeletnek a megismerésben betöltött szerepe és jelentősége.⁵

Shuger a megismerés arisztotelészi elméletéről és ebben az imagináció szerepéről inkább általánosságokban beszél, ugyanakkor kitér néhány olyan változásra, ami véleménye szerint a 16–17. században a lélekelmélet területén meghatározó. Példái némiképp esetlegesek, szakirodalmi hivatkozásai úgyszintén, ezért nehéz kapaszkodókat találni hozzájuk. Egyfelől azt említi, hogy a 16–17. századi, lélekkel foglalkozó munkák a belső érzékek közül leszámolnak a *vis aestimativával* (itt Edward Reynoldsra, Nicolas Coeffeteau-ra hivatkozik elsősorban), továbbá tételez egy olyan folyamatot, ami a belső érzékek számának redukcióját eredményezi, 17. század eleji csúcsponttal: itt viszont már két jezsuitára hivatkozik, Francisco Suárezre

³ Ruth Webb: *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*. Farnham, Ashgate, 2009, 88–89, 93–96.

⁴ Shuger: I. m. 194–201.

⁵ Shuger egy nem túl terjedelmes alfejezet egy részét szenteli retorika és lélekelmélet kapcsolatának: I. m. 201–210.

és Liberus Fromundusra.⁶ Ezt a két változást valójában retorikai jelentőségüket tekintve egyként kezeli: a vágy (*appetitus*) működése felől pillantva rá a folyamatra, és azt hangsúlyozva, hogy ennek eredményeként *imaginatio* és vágy, ill. *imaginatio* és indulatok között közvetlenné válik a kapcsolat, ami meghatározó szerepű lehet a szenvedélyes *stylus grande* elméletének egyre kiterjedtebbé válásában.

A kora újkori magyarországi irodalomban, a katolikus kegyességi prózában, különösen a prédikációirodalomban a *stylus grandé*nak határozott artikulációja van. A 17. század végén jól érzékelhetően körvonalazódik ez a stílustörekvés, ami újabban a kutatás részéről is nagyobb figyelmet kap, nem kevésbé azért, mert a kutatás szerint ebből az irodalomból közvetlen szálak vezetnek a 18. században megjelenő új típusú irodalom irányába.⁷

Ennek a *stylus grande* eszményéhez közelítő irodalmi törekvésnek, valamint az imaginációhoz való kapcsolódásainak szétszalazása kezdett érdekelni az utóbbi időben. Úgy gondolom, Shuger kiindulópontja retorika és lélekelmélet kapcsolatát illetően fontos, de nem kellően kidolgozott elképzelés. Egyfelől Shuger példái, ami alapján ezt vagy azt állít az imaginációról vagy a belső érzésekről, esetlegesen kiválasztottnak tűnnek. Másfelől lélekelmélet és retorika kapcsolatát, egymásra hatását illetően nem véletlenül fogalmaz óvatosan: „these ideas [...] supported the ideas of vividness”.⁸ Shuger könyve óta több olyan tanulmány látott napvilágot, mely az alteritás irodalomfogalma vagy irodalmának bizonyos jelenségei és lélekelmélet kapcsolatát tematizálja, nem alkalmazva azt a problematikus megoldást, hogy lélekelmélet a „díszlet” szerepét játssza a retorika „fellépése” mögött.⁹ Peter Mack például egy olyan kutatás lehetőségére és valószínű eredményeire hívta fel a figyelmet, ami retorikai és poétikai *praeceptumok* fogalomhasználatában keresi a

⁶ Shuger: I. m. 209.

⁷ A kora újkori magyarországi prédikációirodalomnak mára már kiterjedt kutatása van, Shuger 1988-as könyvének magyarországi recepciója viszont elsősorban Kecskeméti Gábor nevéhez fűződik. Lásd például Kecskeméti Gábor: A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében. *ItK.* 2003, 107. évf., 4–5. 369–398. A kutatás meghatározó irányaihoz és eredményeihez lásd: Kecskeméti Gábor: A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai. In: Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya (szerk.): *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. I. 12–19.

⁸ Shuger: I. m. 208.

⁹ Gregor Vogt-Spira: Senses, imagination and literature. Some epistemological consideration. In: S. G. Nichols, A. Calhorn (szerk.): *Rethinking the medieval senses. Heritage/fascinations/frames.* Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2008. 51–72.

lélekelméleti kapcsolódást.¹⁰ Harmadrészt Shuger kevésbé van tekintettel a retorikai–homiletikai gyakorlatra és az abban megmutatózó, a magyarországi forrásokban például feltűnően jelentkező felekezeti különbségekre.

A kutatás keretében első lépésként a lélekelméleti háttérrel kezdtem foglalkozni, az érdekelt, hogy a magyarországi katolikus filozófiai tankönyvekben a belső érzékek tárgyalása milyen filozófiai hagyományokhoz kapcsolódik, hogy néz ki ebből a szempontból az az iskolai diskurzus, ami pl. katolikus prédikációszerzőink filozófiai ismereteiről orientálhat, ill. ami később esetleg bizonyos retorikai–fogalomtörténeti vizsgálódások számára referenciaként szolgálhat. Nem Suárez vagy az ő hatása érdekelt tehát eredetileg, időközben azonban az ő nevével is szembetaláltam magam.

E vizsgálódás során a 17. század 2. felének tankönyvjellegű nyomtatványaihoz fordultam, amik azonban nem maradtak fent nagy számban: itt most három nyomtatványról ejtek röviden szót. Egy kiterjedt, alapos kutatás nyilvánvalóan szükségessé tenné a kéziratok anyag áttekintését is, ez azonban nem volt, nem lehetett a céloim. Így persze meglehetősen szűkös – de talán mégsem tanulságok nélküli – az, ami a kérdéssről: a skolasztikus–újskolasztikus lélekelmélet, különösen a belső érzékek kora újkori iskolai recepciójáról–jelenlétéről elmondható (és még inkább szűkös akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy háromból két nyomtatvány esetében olyan vizsgatézisekről van szó, amelyek érthető okokból pusztán vázlatosan képesek és szándékoznak átadni a tananyagot). Egyébként a források tekintetében segítségemre voltak Paul Richard Blum és Mészáros András publikációi,¹¹ mégsem lesz most szó minden olyan forrásról, amit ők a kora újkori Magyarországon az elsősorban jezsuita iskolai filozófia forrásaiként tartanak számon. Egyfelől azért, mert vannak köztük téves adatközlések,¹² másfelől azért, mert nem minden általuk említett nyomtatvány szisztematikus iskolafilozófiai áttekintés.¹³

¹⁰ Peter Mack: Early Modern Ideas of Imagination: The Rhetorical Tradition. In: Lodi Nauta, Detlev Pätzold (szerk.): *Imagination in the Later Middle Ages and Early Modern Times [Essays presented at the Workshop „Imaginatio in the Intellectual Traditions from Late-Medieval to Early Modern Times” held in September 2002]*. Leuven, Peters, 2004. 59–76.

¹¹ Paul Richard Blum: *Studies on Early Modern Aristotelianism*. Leiden–Boston, Brill, 2012 (History of Science and Medicine Library 30, Scientific and Learned Cultures and Their Institutions, 7). Mészáros András: *A filozófia Magyarországon: A kezdetektől a 19. század végéig*. Pozsony, Kalligram, 2000. A 17. és 18. század jezsuita filozófusai c. fejezet: 59–75. Mészáros András: *A felső-magyarországi iskolai filozófia lexikona*. Pozsony, Kalligram, 2003.

¹² Blum szerint az első magyarországon kiadott iskolai filozófiai nyomtatvány, Andreas Makar Nagyszombatban 1656-ban megjelent műve (Blum közlése szerint az adatai: In universam Aristotelis [...] philosophiam, Trnava, 1656.) – ilyen nyomtatott kiadványról azonban nincs tudomásunk. Mészáros András lexikonából viszont kiderül, hogy ezzel a címmel ellátva valóban elkészült egy írásmű – ami kéziratban maradt. (Mészáros: *A felső-magyarországi... 177.*) Nem kizárt, hogy Blum a

A nyomtatványokban egyelőre csak a belső érzék vagy érzékek tárgyalásával foglalkozom, jóllehet tudom, hogy ezek kialakításának jelentősége sokszor elsősorban az értelem működése felől érhető meg. Shuger gondolatmenetéből kiindulva elsősorban a belső érzék száma és működése érdekel – ami tekintetében a filozófiatörténeti szakirodalom Suárezt valóban újítként értékeli.

A belső érzékek az arisztotelianus–skolasztikus filozófiában egyfelől a külső érzékek és az értelem közti fontos összekötő kapcsolatot jelentik, ugyanakkor nemcsak közvetítő szerepük miatt jelentősek, hanem a külső érzékek számára rejtve maradó intenciók észlelése miatt is, valamint amiatt, mert számos jelentős kvázi-intellektuális működést hajtanak végre. Ezekre tekintettel nem különösen meglepő, hogy a skolasztikus gondolkodók jó része 4, 5, esetenként 6, egymástól meghatározott funkciók mentén elkülönülő belső érzék létezését feltételezte.

Köztudott, hogy Aquinói Tamás 4 belső érzéket különböztet meg: ezek a *sensus communis*, *imaginatio*, *vis aestimativa* (embereknél: *cogitativa*) és *memoria*.

A megkülönböztetés alapja Aquinói Tamásnál két elv: egyfelől hogy minden elkülönülő típusú érzéktárgyhoz elkülönülő belső érzéket kell rendelni, másfelől hogy a receptív és a retentív képességek elkülönülnek egymástól. Döntő jelentőségű nála a *sensus communis*-nak a többi belső érzéktől való elválasztása: a belső érzék ugyanis a külső érzékek „gyökere” és kiegészíti, teljessé teszi őket, megjelenik továbbá az *imaginatio* vagy *phantasia* kettős funkciója, a *memoria* kapcsolata a *vis aestimativa*-val, és az emberben meglévő *vis cogitativa*-nak a gondolkodáshoz közeli működése (*affinitas et propinquitas*), ami miatt *ratio particularis*-nak is nevezi azt (képessége: *inquirere, conferre*). A számos kvázi-intellektuális funkcióval ellátott *vis cogitativa* kiemelt jelentőségű Tamás rendszerében: ezzel képes ugyanis a külső

kézírtos művet egy másik, Makarhoz köthető munkával mossa össze: Illésházy Ádám ásváni plébános nevéhez kapcsolódik a *Philosophia* című disszertáció, mellyel a nagyszombati egyetem bölcsészkarán 1656-ban doktori címet nyert – a mű szerzője valójában nem ő, hanem a praeses, a jezsuita Makar András lehetett. Lásd Berlász Jenő: *Az Illésházy-könyvtár: Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1967, 90.* Az RMNy tételleírása csak ennyit említ: „E vizsgatételeket 1656 júliusában vitatták meg a nagyszombati egyetemen. A vizsgáztató Andreas Makar egyetemi tanár, a vizsgáló Illésházy Ádám volt. Ő Illésházy Ferenc és Szirmay Katalin gyermeke volt, később ásváni plébános lett. Literátori munkássága nem ismeretes.” (RMNy 2659)

¹³ Pl. Blum a legnagyobb sikerű magyarországi katolikus filozófiatankönyvnek Hevenesi Gábor Bécsben 1690-ben megjelentetett *Philosophia sacráját* tartja, arra hivatkozva, hogy 1748-ban, 1749-ben és 1755-ben Kolozsvárt is megjelentették, ugyanakkor a quaestiók témáit számbavéve erős lehet a gyanúnk, hogy tankönyvi szerepet kevésbé tölthetett be a mű. Blum: I. m. 64.

érzékek materialitása és az immateriális gondolkodás közti kapcsolatot megteremteni.¹⁴

A belső érzékek rendszerét Suáreznál, számuk radikális csökkentését részletekbe menően tárgyalta James B. South 2001-es, ill. Daniel Haider 2017-es tanulmányában.¹⁵ Suárez Szent Tamás leírásával dialógusban fejti ki elméletét, s az összehasonlítást mind South, mind Haider részletekbe menően, jóllehet néhol eltérő fókusszal, de elvégzi. A tomista tradíció ellenében, amely négy belső érzéket különböztet meg, arra hivatkozva, hogy minden olyan működés, melynek megvan a megfelelő, sajátos tárgya, egy megkülönböztett potentia létét teszi szükségessé, Suárez amellet érvel, hogy valójában egy belső érzék létezik – ez a phantasia –, különféle működésekkel.

Az Averroës-féle és Tamás-féle érvelésnek két alapját, lényegében két alapelvét mutatja meg, majd bontja le: egyfelől a *species sensatae* és *insensatae* megkülönböztetést, másfelől az érzéktárgy jelenlétét és távollétét, és hogy ezek alapján lenne szükség egy négyosztatú belső érzék megkülönböztetésére.¹⁶

Suárez nem vitatja egyébként ezeket a belső érzékhez rendelt műveleteket/működéseket, mindazonáltal amellet érvel, hogy egymástól elkülönülő képességeket csak akkor szükséges rögzítenünk, ha olyan működések állnak fent, melyeket ugyanaz a képesség nem tud végrehajtani. Ez a „redukcionista” érvelés a jelenlét–távollét elvének lebontását hivatott megtámogatni: az a képesség, amely az érzéktárgy távollétében funkcionál, képes kell hogy legyen ugyanezt az érzéktárgy jelenlétében is megtenni, hiszen mindaz, ami távol van, valaha jelen volt. E mentén *sensus communis* és *imaginatio*, valamint *cogitativa* és *memoria* megkülönböztetésének szükségességét számolja fel.

A *species sensatae* és *insensatae* alapján történő különbségtétel lebontását viszont alapvetően az *species insensatae* létezésének cáfolásával hajtja végre: a *species insensatae* feltételezése felesleges: a bárány ösztönösen befogadja a farkas

¹⁴ Daniel Haider: Suárez on the Functional Scope of the Imaginative Power, *Cauriensia*, XII (2017): 135–152. Itt: 137–141. Lásd még: Anthony J. Lisska: *Aquinas's Theory of Perception. An Analytic Reconstruction*. Oxford, Oxford University Press, 2016.

¹⁵ James B. South: Francisco Suárez on Imagination. *Vivarium*, 2001, 39. évfolyam, 1. 119–158. Haider: I. m. A továbbiakban elsősorban Haiderre támaszkodom Suárez *imaginatio*-fogalmának ismertetésekor.

¹⁶ South: I. m. 129.

ellenségességét, ugyanazon speciesen keresztül, melyen keresztül a bárány olyan tulajdonsága mutatkozik meg, mint szín, alak stb.

A megkülönböztetésben a belső érzékek fizikai összetétele is szerepet játszik: Tamás szerint a recepcióhoz nedvesség, a retencióhoz szárazság szükséges – amely fizikai különbség indokolja, hogy a két működéshez két, egymástól elkülönülő érzéket rendeljünk. Suárez megoldása itt kétféle, egyfelől az ólmot (*plumbum*) említi, amely egyszerre képes a kettőre, másfelől hangsúlyozza, hogy a recepció és retenció csak részben materiális, sokkal inkább intencionális működés.¹⁷

Suárez nemcsak azt végzi el, hogy cáfolja az egymástól elkülönülő belső érzékek létezését, hanem ellenáll annak is, hogy kvázi kognitív funkciókat rendeljen a belső érzékhez.

Suáreznek a belső érzékek rendszerének átalakítására, redukciójára vezető motivációját South és Haider némiképp másként látja és láttatja. South azt hangsúlyozza, hogy Suáreznál a *sensus internus* alapvetően és lényegében csak közvetítő funkciót lát el (Haider értelmezése szerint South úgy vélekedik Suárez megoldásáról, mint ami episztemológiai elsőséget/privilégiumokat biztosít a külső érzékeknek), továbbá az emberi és állati belső érzék egybevágóságát kívánja hangsúlyozni, és ennek megfelelően azt is, hogy az emberi megismerés nagyobb része ösztönös, mint ahogy azt eddig leírták.¹⁸ Haider viszont nemcsak a belső érzékhez rendelt következtető képességek elvitatását, de a belső érzékek rendszerének számszerű redukcióját is az értelem működése felől látja megérhetőnek: tehát az arisztotelészi *conversio ad phantasmata* speciális Suárezi értelmezése miatt. Suárez valamiféle határozott és párhuzamos dualizmust hoz létre a materiális és immateriális potenciák, képességek között, s ezek együttműködését azoknak az egy lélekben történő belegyökereződése (*radicare*) és ezáltal párhuzamos működésük eredményezi. A *conversio ad phantasmata*t és az ebből származó metafizikai problémákat ekképpen tudja feloldani.¹⁹

A három rendelkezésünkre álló magyarországi nyomtatvány közül kettő meglehetősen szűkszavú tézisek gyűjteményét jelenti. Ez a szűkszavúság inkább csak arra alkalmas, hogy regisztráljunk bizonyos tartalmi különbségeket, de a kifejtések

¹⁷ South: I. m. 133. DA 8, 1, 18. t. 3, 36.

¹⁸ South: I. m. 134.

¹⁹ Haider: I. m. 150.

hiánya miatt arra talán kevésbé, hogy forrásokat vagy biztos tartalmi kapcsolatokat mutassunk be. A két nyomtatvány az 1660-as évek termése, jezsuita szerzők munkája: Gabriel Ivul *Philosophia novellája* és Tarnóczi István *Philosophia* c. nyomtatványa.

A karánsebesi születésű Gabriel Ivul (Ivul Gábor, 1619/1620–1678)²⁰ jezsuita papként tevékenykedett Bécsben, Nagyszombatban, majd haláláig a kassai akadémián tanított teológiát. Elsősorban filozófiai és hivatáztó tézisek szerzőjeként ismert. *Philosophia novellája* compendium- vagy cursus-jellegű tankönyv, melyben a szerző azt a tananyagot adja közre, amelyet a magisteri fokozatért pályázó Barkóczi János József három éven keresztül tanult, és amelyből 1661-ben vizsgát is tett a kassai akadémián.

A kötet három egységre – a három év tananyagára – tagolódik, ezek a *Logica*, a *De natura objecto physicae* és végül a *Metaphysica*. A természetfilozófiai egységben, azon belül a *De anima* c. fejezetben kap helyet az imaginációról szóló rész is: a *Potentia sensitiva* részben a belső érzékek ismertetése között.²¹

Ivul szerint ez a képesség (potentia) valóságosan egy, egységes („quae realiter unica est”), és csak „formaliter” lehet öt különböző belső érzéket megállapítani: a *sensus communis*, a *phantasiát*, az *imaginatívát*, az *aestimatívát* és a *memoriát*. Ezt az öt képességet Ivul három csoportba rendezi el: a *sensus communis* az érzéktárgyak jelenlétében és így a külső érzékek működésekor tevékenykedik, az érzéktárgyak hiányában (távollétében) a *phantasia* és a *memoria sensitiva*, végül pedig ami megállapítja, hogy az érzékelt dolog az érzékelővel egyező/összhangzó vagy sem – barátságos vagy ártalmas – („quatenus vero discernit inter obiecta convenientia vel contraria, dicitur aestimativa”), az *aestimativa*. Ivul látszólag a jelenlét–távollét elvét használja a magyarázatban és megkülönböztetésben (*phantasia* és *imaginatio* különbségét már nem tartja fent a magyarázatkor), ugyanakkor a 4 *tomista* képesség elrendezését a *sensus communis*nak a többi belső érzéktől elkülönülő jellege, valamint a *vis aestimativa*nak az értelemhez közelálló volta határozza meg.²²

A rövid, összefoglaló jellegű fejezet relatíve terjedelmes része a belső érzékek szervét tárgyalja: „Sensus interni organum in animalibus perfectis est cerebri anterior duplex

²⁰ Gabriel Ivul: *Philosophia novella*. Kassa, 1661. – RMNy 2973. Szabó Károly De Backert idézve azt állítja, hogy a mű már 1655-ben megjelent Bécsben, majd 1663-ban Zágrábban ezzel a címmel (RMK II. 966), az RMNy viszont tisztázza, hogy a bécsinek sem a terjedelme, sem a formátuma, sőt, a címe sem pontosan ez volt – akkor Vitalis Mayeritsch volt a vizsgázó. A zágrábi kiadásból viszont jelenleg nincsen ismert példány.

²¹ Ivul: I. m. 568–570.

²² Ivul: I. m. 568.

cavitas.”²³ Ugyanakkor a szerv kérdése a belső érzék egységének kérdését is érinti: tehát hogy vajon a *sensus internus* egy és egységes vagy valóságosan részekre oszlik – hiszen akik ez utóbbit hangoztatják, azzal érvelnek, hogy ha egyik képesség sérül, attól a másik még megfelelőképpen tud működni. („Dices laesa una non laeditur utraque potentia, ergo habent diversa organa.”²⁴) Ivul szerint nem különböző belső érzékekről van szó, amelyek kapcsolatban vannak egymással, hanem az osztatlan *sensus internus* egyetlen képességéről, mely különböző működéséhez (melyek a *sensus communis*, *phantasia* stb.) különböző fizikai diszpozíciókat igényel. A klasszikus példa az ittas emberé: az érzékei jól működnek, de az emlékezete nem: míg a érzékeléshez az agyban nedvesség kell, addig az emlékezéshez a nagyon sok nedvesség nem jó. Míg azonban ez a fiziológiai–humorálpatólogiai érv másoknál – így pl. Aquinói Tamásnál – a belső érzékek elkülönítésére szolgált, hiszen a recepcióhoz és így az abban érdekelt érzékekhez nedvesség, a retencióhoz pedig a szárazság szükségeltetik, addig Ivulnál ez éppen hogy az egyetlen érzék, ám annak különféle működéseinek alapja lesz: a különböző működéshez szükségesek a különböző diszpozíciók.

Amiként a belső érzék tárgyalásában a fiziológiai jellegű megállapítások jelentős szerepet kapnak, úgy az *appetitus sensitivus* kapcsán is ez a meghatározó: vagyis hogy az indulatok székhelye a szív. Az agyban elhelyezkedő belső érzék és a szívbe helyezett vágy kapcsolatáért az egyes lelki képességek összekapcsoltsága felelős: a „*naturalis sympathia*” és a „*connexio potentiarum*”, „*ut una operante etiam altera operetur: ad quod sufficit quod sint in eadem Anima*”²⁵. A lélekrészek, lelki képességek közötti szimpátia neoplatonikus eredetű gondolata – a ferences filozófiai hagyományon, különösen Duns Scotuson keresztül – utat nyert a reneszánsz filozófiába és a jezsuita újskolasztikába is, ugyanakkor a Suárez-értelmezők szerint ennek a terminológiának a felhasználása Suáreznél eredeti invenció eredménye. Anélkül, hogy ennek a suárezi elképzelésnek a részleteibe belemennék (többen megtették már, pl. Josef Ludwig²⁶, Simo Knuuttila²⁷ vagy Anna Tropaia²⁸), csak annyit

²³ Ivul: I. m. 569.

²⁴ Ivul: I. m. 569.

²⁵ Ivul, I. m. 570.

²⁶ Josef Ludwig: *Das akausale Zusammenwirken (sympathia) der Seelenvermögen in der Erkenntnisse des Suarez*. München, Ludwig-Maximilians-Universität, 1929.

²⁷ Simo Knuuttila: *The Connexions between vital acts in Suárez's Psychology*. In: Lukás Novák (szerk.): *Suárez's Metaphysics in its Historical and Systematic Context*. Berlin, De Gruyter, 2014.

jeleznék, hogy Gabriel Ivul frazeálása párhuzamba állítható Suárez *De anima*-kommentárjának vonatkozó helyeivel, ahol nemcsak a külső és belső érzékek, imagináció és értelem, hanem a megismerő képesség és a vágy közötti kapcsolatot is nagyon hasonlóan írja le, a *naturalis sympathia*, *harmonia*, *coordinatio* és *consensus* kifejezéseket használva. Ugyanakkor Ivul forrását illetően nem lehetünk bizonyosak, mert a ferences kontextusból átvett *sympathia* fogalma más újszolasztikus filozófusoknál is felbukkan.²⁹

Blum nem említi kötetében Tarnóczy István 1665-ben megjelent *Philosophia* című munkáját,³⁰ ami ugyancsak filozófiai vizsgatételeket foglal magába: a nyomtatvány fő része a logikából 31, a fizikából 67, az etikából 13 és a metafizikából két tézist (*conclusiones*) tartalmaz. A vizsgatételeket 1665-ben a kassai egyetemen vitatták meg. A vizsgáztató Tarnóczy István jezsuita, filozófiaprofesszor, a vizsgázó pedig, aki a doktori cím elnyerésére pályázott, Georgius Pothoransky, Farkasfalváról.

A legkiterjedtebb, fizikai rész szerkezetében, ahogy Gabriel Ivul munkája is, követi a *Ratio Studiorum* által ajánlott sorrendet: először a *physica generalis* kérdései, majd a *physica particularis* problémái kerülnek tárgyalásra Arisztotelész természetfilozófiai könyvei alapján. A 64. conclusio a *De Sensu interno*.³¹ Már a cím is egyes számban beszél belső érzékről, és elsőképpen a fejezet azt hangsúlyozza: „re et specie unicus”. Elnevezés és működés szerint azonban négy típusa van: a *sensus communis* és a *memoria* mellett a *phantasia* és *imaginatio* megkülönböztetésével találkozunk – a már jelen nem lévő érzéktárgyak képét a *phantasia* tartja meg, a különböző képekből újat összeállító képesség az *imaginatio* („componit [...] eg. ex auro et monte, aureum montem”).³² Ezt a középkorban Avicenna nyomán elterjed vélekedést – melyet ugyan eredetileg más terminológiával, de lényegében az imagináció két funkciójának megkülönböztetésére, ill. a kombinációs képességnek mint csak az emberre jellemzőnek az elkülönítésére használt Avicenna – Aquinói Tamás cáfolta, ugyanakkor hosszú ideig előfordult még a belső érzékek tárgyalásában.

²⁸ Anna Tropia: Scotus and Suárez on Sympathy. The Necessity of the „Connexio Potentiarum” in The Present State. In: Lukás Novák (szerk.): I. m. 275–292. Tropia szerint a Suárez által használt koncepció eredeti forrása Duns Scotus.

²⁹ Tropia: I. m. 277.

³⁰ Tarnóczy István: *Philosophia quam [...] in [...] universitate episcopali Cassoviensi pro suprema philosophiae laurea consequenda publice propugnavit [...] Georgius Pothoransky de Farkas-fálva...* Kassa, 1665. – RMNy 3207.

³¹ Tarnóczy: I. m. 293–295.

³² Tarnóczy: I. m. 294.

Tarnóczi belső érzékében nincsen szerepe az *aestimativa/cogitativa* funkciójának, megemlítve sincsen, ami minden bizonnyal összefügg azzal, hogy a szerző *species sensata* és *insensata* kérdésében azt az álláspontot képviseli, miszerint egyfelől az érzékek nem képesek *species insensatae* befogadására, és a belső érzék egészében az érzékek által befogadott és továbbított információkkal dolgozik, másfelől a *species sensatae* feltételezésére filozófiailag nincs is szükség („Ad convenientiam et disconvenientiam percipiendam sufficiunt species sensatae.”).³³ Tarnóczi belső érzéke annyiban hasonlít Suárezére, hogy egy és egységes – bár ez különösebb magyarázatot nem kap –, nincsenek hozzárendelve kvázi-intellektuális funkciók (hiszen *vis aestimativa* sincs), és csak a külső érzékek által befogadható hasonlóságokkal tud dolgozni.

A 65. *conclusio* az *appetitus sensitivus*ról szól,³⁴ a hagyományos tomista módon téve különbséget *concupiscibilis* és *irascibilis* *appetitus* között. A fejezetben szó van a *phantasiáról*, mégpedig aképpen, hogy közvetlen hatással van az *appetitus sensitivus* és ennek nyomán a *potentia locomotiva* működésére („dirigente intellectu vel phantasia”).³⁵ Ezt a közvetlenséget a *vis aestimativa/cogitativa* hiánya eredményezi.

Az eddigi két, téziseket tartalmazó, ezért részletesebb kifejtésre, bizonyításra és cáfolásokra lehetőséget nem biztosító nyomtatványtól jóval terjedelmesebb és kidolgozottabb Kéry János *Universa... c.* tankönyve.

Kéry a római *Collegium Germanicum Hungaricum*ban tanult, előjárói „*ingenium excellens*”-ként jellemezték.³⁶ Pálos szerzetes, majd pálos generális, később szerémi, csanádi és váci püspök lett. 1663-tól Lepoglaván, a rend filozófiai akadémiáján filozófiát tanított (fontos megjegyezni, hogy a pálosok a jezsuita *Ratio studiorum* alapján tanulnak), s ennek nyomán Pozsonyban, 1673-ban jelent meg tankönyvként ez a nagy összefoglaló jellegű munkája. Forrásai – Bán Imre megállapítása szerint – a jezsuita újskolasztikából is valók: Arisztotelész és Aquinói Tamás mellett Leonardus

³³ Tarnóczi: I. m. 295.

³⁴ Tarnóczi: I. m. 295–296.

³⁵ Tarnóczi: I. m. 295–296.

³⁶ Veress Endre: *A Római Collegium Germanicum et Hungaricum Magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*. Budapest, Stephaneum, 1917. 57.

Lessiust és Suárezt azonosítja Bán.³⁷ Kéry egyébként kora egyik legnagyobb latin szónoka volt, ő temette Zrínyit,³⁸ és történetíróként is tevékenykedett.

Filozófiai összefoglaló tankönyve a compendium műfajába tartozó, igen terjedelmes, háromkötetes munka. Szerkezete igazodik a jezsuita filozófiaoktatás szerkezetéhez, jóllehet míg az első kötet 12 ún. *disputatiót* tartalmaz a logika terültéről, a második csak a *physica generalis* kérdéseivel foglalkozik 8 könyvben, a harmadik pedig a *physica particularisszal*, lényegében sorba véve Arisztotelész ide kapcsolódó könyveit. A metafizika egy rövid *disputatióban* kerül bemutatásra. A lélekről, azon belül a belső érzékekről a harmadik kötetben, a *De animához* kapcsolódó fejezetek egyikében van szó. A kötet, szerkezetét tekintve – az első két kötethez hasonlóan – a könyveken belül *disputatiókra* oszlik, s a *disputatiók* *quaestiókból* építkeznek. A *De anima* 6. *disputatiója: De Anima sensitiva* – első *quaestiója*: „An, & quomodo insint Animalibus sensus interni.” Kéry Arisztotelészt – és itt a lélekről szóló tanításait – leginkább Aquinói Tamás tanításához ragaszkodva értelmezi, ugyanakkor hivatkozásai között megjelennek a jezsuita újskolasztika szerzői: a coimbrai filozófusok, Suárez és Ruvio is.

Kéry Aquinói Tamásra hivatkozva hét belső érzéket, illetve ezek fogalmát megkülönböztetve kezdi a téma tárgyalását, ezek: „sensus communis, phantasia, imaginativa, aestimativa, cogitativa, memoria ac reminiscentia.”³⁹ A belső érzékek tárgyalásában a következő csomópontok a meghatározók: a *sensus communis* mibenléte, feltételezésének szükségessége; a *phantasia* fogalma, elkülönülése az *imaginatiótól*, megléte az állatokban; *vis aestimativa* az állatokban, *cogitativa* az emberekben; *memoria* és *reminiscentia* – eddig a tárgyalás Szent Tamásra hivatkozva történik, és a belső érzékek tárgyalásának konklúziója klasszikusan tomista: 4 belső érzék van az állatokban (*sensus communis, phantasia, aestimativa, memoria*), 4 belső érzék az emberekben (*sensus communis, imaginatio, cogitativa, reminiscentia*).

A belső érzékek rendszerét tárgyaló rész 2. következtetése azonban, mely a belső érzék egységéről kezd értekezni, már Suárezre is hivatkozik — Alexander Halensis és Antonius Ruvio társaságában. Eszerint a belső érzék egy, egységes, csak működés szerint különbözik. A szöveg ezt a következőképpen frazeálja: „infero [...] unum

³⁷ Bán Imre: Az arisztotelizmus, a barokk kor filozófiai gondolkodásának alapja. In: Bán Imre: *Költők, eszmék, korszakok*. Vál., szerk.: Bitskey István. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997. 224–225.

³⁸ Kéry János: Gyászbeszéd Zrínyi Miklós temetésén 1664. dec. 21-én. Ford. Borián Gellért. In Kovács Sándor Iván (szerk.): *Zrínyi-dolgozatok*, VI. Budapest, 1990. 293–325.

³⁹ Kéry, *Universa...* 376.

tantum dari realiter sensum internum, qui ob diversitatem operationum, quas efficit in diversis organis, sortitur diversa nomina...⁴⁰

Kiindulópontja egy a priori érv: azok a képességek, melyek az érzéktárgy távollétében ismerik meg azt, jelenlévőként is megismerik, valamint az érzékszervekkel be nem fogadható tulajdonságokra irányuló potencia szükségszerűen az érzékszervekkel befogadhatókra is irányul:

„Imaginatio & memoria ita cognoscunt obiectum absens, ut illud idem cognoscant praesens, nam cum primo producitur species ab obiecto praesenti, iam ea species concurrat cum ea potentia ad actualem obiecti repraesentationem, similiter potentia tendens in rationes insensatas, tendit etiam in rationes sensatas, quandoquidem ovis ut apprehendat lupum inimicum, debet apprehendat lupum, eiusque accidentia sensibilia, per quae distinguitur a reliquis animalium speciebus...⁴¹

Kéry itt a jelenlét–távollét elve és a sensata–insensata species befogadása alapján történő különbségtétel felszámolását vetíti előre, melyet majd a következőkben további magyarázatokkal lát el. A következtetés ez alapján így hangzik: „ergo eadem facultas est realiter sensus communis, imaginatio, aestimativa, ac memoria repraesentans rationes sensatas & insensatas, praesentes & absentes.”⁴²

Suárez a belső érzékek redukciójában a jelenlét–távollét elvét hasonló logika mentén számolja fel: az érzékeket nem lehet szaporítani abban az esetben, ha az egyik érzék többet is végre tud hajtani, mint a másik, csak abban az esetben lehet a számukat szaporítani, ha az egyik nem tudja ellátni a másik feladatát. Suárez az intuitív és absztrakt megismerés fogalmakat használja a jelenlét–távollét viszonylatában (abstracte – intuitive: az ismerettárgy hiányában és jelenlétében), ezekkel a fogalmakkal azonban Kérynél nem találkozunk.

„...absens seu praeteritum sunt nomina relativa, quia involvunt ordinem essentialem ad tempus praesens, a quo si praescindatur, non potest ratio praeteriti vel futuri cognosci, ergo idem actus memoriae & reminiscentiae repraesentans res ut absentes & praeteritas, necesse est, ut repraesentet aliquid

⁴⁰ Kéry, *Universa...* 387.

⁴¹ Kéry, *Universa...* 387–388.

⁴² Kéry, *Universa...* 388.

praesens, nempe locum realem, vel tempus, aut subjectum reale, a quo abest objectum vel sensatio praeterita.”⁴³

Ugyanezt a logikát alkalmazza Kéry a species sensata és insensata kapcsán, a species insensata sansata-hoz kapcsoltságára hivatkozva. (Nem vonja kétségbe a species insensatae létét sem, csak azt, hogy ez alapján szükséges lenne elkülönülő képességet feltételezni.)

„Similiter repugnat dari cognitionem experimentem rationem insensatam sine sensata, cum non possit ratio insensata innotescere cognoscenti, dummodo non applicetur alicui rationi sensatae, quapropter nunquam evenit, ut aliquis cognoscat inimicitatem & disconvenientiam, non cognito extremo sensato in quo fundatur...”⁴⁴

Magyarán a Tamás-féle érv suárezi továbbfejlesztését alkalmazza mindkét változó kapcsán.

A belső érzék egységére irányuló cáfolatok közül a klasszikus fiziológiai érvet idézi: „dices, potentiae quae resident in diversis organis, distinguuntur inter se realiter” – és ennek a cáfolatát adja, mondván, a szervek (tehát az agykamrák) különbözősége nem határozza meg a kiindulás különbözőségét, csak az eszköz különbözőségét, így ez nem lehet a különböző képességek multiplikációjának kiindulópontja: „aio diversitatem organorum non indicare diversitatem principii, sed instrumentorum, quibus diversimode utitur eadem potentia & anima ad suas operationes faciendas, sicut nec multiplicatur potentia artificis, dum diversas efficit operationes mediantibus diversis instrumentis.”⁴⁵

A három nyomtatvány közül ez utóbbiban, a Kéry Jánoséban látható hatása van Suárez lélekelméletének és érvelési módjának. Ugyanez azonban magabiztosan nem mondható el Gabriel Ivul és Tarnóczi István tankönyvének belső érzékeket tárgyaló fejezetéről, fejezeteiről. Ugyanakkor mindhárom szerzőnél a belső érzék egységes, nem osztható fel részekre, csak név vagy működés szerint lehet ezeket a hagyományos érzékeket fenntartani. Viszont egyikőjük sem azonosítja ezt a belső érzéket a phantasiával, ahogy Suárez teszi. A belső érzékről szóló megállapításaikban egyébként annak ellenére nagy szerepet játszik az agykamrák középkori elmélete,

⁴³ Kéry, *Universa...* 388.

⁴⁴ Kéry, *Universa...* 388.

⁴⁵ Kéry, *Universa...* 388.

hogy Vesalius munkássága lényegében aláasta a belső érzékek középkori elméletének fiziológiai alapját. (*De humani corporis fabrica*, 1543.) Aláasta, de népszerűségét nem csökkentette rögtön: Avicenna *Az orvostudomány kánonja* c. munkája a 13.-tól a 17. századig alapvető orvostudományi munkaként volt jelen Európában.⁴⁶

Visszatérve kiinduló gondolatmenetünkhöz és Shugerhez, némi szkepszist megfogalmazhatunk azzal szemben, amit a *Sacred Rhetoric*-ban a *stylus grande* epistemológiai háttéréről, illetve belső érzékek változása és egy jellemzően kora újkori retorikai stílustörekvés kapcsolatáról ír. Suárez a belső érzékek tekintetében kétségkívül újtónak számít – ahogy erről South és Haider tanulmányai magabiztosan meggyőzik olvasóikat. A belső érzéknek a 17. század filozófiai tankönyveinkben történő tárgyalásában részben tetten érhető, részben feltehető a hatása, ismerete, ugyanakkor az egységes belső érzék tételezésében más forrásokat is számításba kell, számításba lehet venni. Suárez maga is minden bizonnyal visszanyúl Petrus Joannis Olivi munkájához, aki már egyre redukálta a belső érzéket,⁴⁷ vagy Jean Buridenhoz, aki pedig 2 belső érzékről beszél. Hogy a belső érzékek rendszere hogyan alakul a 16–17. század kiterjedt filozófiai munkáiban, arról minden bizonnyal nem lehet a Shuger-féle lakonikussággal beszámolni. Ha létezik is olyan tendencia, amiről Shuger beszél, akkor az nem jár együtt szükségszerűen imagináció és vágyak közötti kapcsolat közvetlenné válásával.

Ugyanakkor a fenti nyitva maradt kérdések mellett is megkockáztatható a következő: a 16–17. században a katolikus retorikában és különösen a homiletikában lezajló – és ezzel párhuzamosan a prédikációkészítés gyakorlatában is tetten érhető –, irodalomtörténeti szempontból nagy jelentőségű, az *imaginatio* retorikai jelentőségének felerősödését jelentő változások minden bizonnyal nem függetlenek az *imaginatio* mint belső érzék filozófiai tárgyalásában bekövetkező elmozdulásoktól. Ugyan ezekről az „elmozdulásokról” még koránt sincs kellőképp kiterjedt és átfogó képünk, viszont a nem túl nagy számú magyarországi forrásaink is sejtetik, hogy Suárez munkásságának ebben minden valószínűség szerint szerepe lehet.

⁴⁶ Simon Kemp: *The Inner Senses. A Medieval Theory of Cognitive Functioning in the Ventricles of the Brain*. In: Wolfgang G. Bringmann, Helmut E. Luck, Rudolf Miller, Charles E. Early (szerk.): *A Pictorial History of Psychology*. Chicago, Quintessence, 1997. 8. Idézi: Lisska: I. m. 215.

⁴⁷ Simo Knuuttila: *Suárez's Psychology*. In: Victor M. Salas, Robert L. Fastiggi (szerk.): *A Companion to Francisco Suárez*. Leiden–Boston, Brill, 2014. 209.